

An Introduction to the Issue of Childbearing and Population Growth with a Focus on Quranic Approaches

Sayyed Mojtaba Jalali¹ , Saeed Safi Shalamzari², Seyed Mahdi Hashemi³

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Shahrekord University, Shahrekord, Iran (Corresponding author). s.m.jalali@sku.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Jurisprudence and Law, Hazrat – e Masoumeh University, Qom, Qom, Iran. saeedsafi1360@gmail.com
3. Level 4, Tafsir Specialized Center, Qom Seminary, Qom, Iran. Mahdi1361110@yahoo.com

Abstract

The aim of this research is to examine the issue of childbearing and population growth with a focus on Quranic approaches. The research method is descriptive-analytical, and the findings indicate that, given the ongoing and multifaceted challenges in psychological, social, economic, and other domains, Quranic religious teachings can be utilized to explain and offer solutions, such as reforming thought structures with belief-building characteristics, promoting piety, faith, reliance on God, assurance of sustenance and hope, and implementing incentive policies for childbearing, loans, housing, employment, and medical interventions in the field of infertility, to address the obstacles of this social problem.

Keywords: Childbearing, Population, Quranic Teachings, Family, Marriage.

Received: 2023/04/04 ; Received in revised form: 2023/05/24 ; Accepted: 2023/07/07 ; Published online: 2024/03/29

© The Author(s).

Article type: Research Article

<https://gnoe.bou.ac.ir/>

Published by: The Scientific Association for Social Studies of the Seminary

درآمدی بر مسأله فرزندآوری و افزایش جمعیت با تکیه بر رهیافت‌های قرآنی

سید مجتبی جلالی^۱ ، سعید صفی شلمزاری^۲، سید مهدی هاشمی^۳

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه شهرکرد، شهرکرد، ایران (نویسنده مسؤل). s.m.jalali@sku.ac.ir

۲. استادیار، گروه فقه و حقوق، دانشگاه حضرت معصومه علیها السلام، قم، قم، ایران. saeedsafi1360@gmail.com

۳. سطح چهار، مرکز تخصصی تفسیر، حوزه علمیه قم، قم، ایران. Mahdi1361110@yahoo.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی مسأله فرزندآوری و افزایش جمعیت با تکیه بر رهیافت‌های قرآنی است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی بوده و نتایج نشان داد که با توجه به چالش‌های مداوم و متعدد در حوزه‌های روانی، اجتماعی، اقتصادی و... می‌توان از آموزه‌های دینی قرآنی با هدف تبیین و ارائه راهکارهایی نظیر اصلاح ساختار فکری با شاخصه‌های باورساز، تقوا، ایمان، توکل، تضمین رزق و امید، و سیاست‌های تشویقی فرزندآوری، قرض، مسکن، اشتغال و اقدامات درمانی در حوزه ناباروری، در جهت رفع موانع این معضل اجتماعی بهره جست.

کلیدواژه‌ها: فرزندآوری، جمعیت، آموزه‌های قرآنی، خانواده، ازدواج.

استناد به این مقاله: جلالی، سیدمجتبی؛ شلمزاری، سعید صفی؛ هاشمی، سید مهدی (۱۴۰۳). درآمدی بر مسأله فرزندآوری و افزایش جمعیت با تکیه بر رهیافت‌های قرآنی. مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه، ۸(۱)، ص ۶۵-۸۷.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۱۵؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۰۳/۰۳؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۴/۱۶؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۱۰

۱. مقدمه

مسأله جمعیت جامعه همواره در طول تاریخ با نگاه ویژه‌ای دنبال شده است. این مسأله صرفاً امری فرهنگی و اجتماعی نبوده، بلکه مهم‌ترین نگاه به جمعیت در گذشته در حوزه مردان در قالب نیروی کار، نیروی جنگ و دفاع، و در حوزه زنان در قالب مولد فرزند و نیروی کار وجود داشته است (جکسون و هاو، ۱۳۹۹). لذا، این موضوع با تمامی حوزه‌های جامعه ارتباط تنگاتنگی دارد. در حوزه دینی بررسی آیات قرآن کریم نشان‌دهنده آن است که این اصل در اسلام مورد تأکید بسیار قرار گرفته و به آثار مثبتی همچون نعمت الهی (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۵، ص ۱۰۴)، امتحان والدین (انفال، ۲۸؛ تغابن، ۱۴-۱۵)، کمک به والدین (آل عمران، ۱۴)، افزایش روزی (انعام، ۱۵۱)، ادامه‌دهنده راه والدین (توبه، ۲۴)، به عنوان اعمال متأخر والدین (کهف، ۴۶) در خصوص آن اشاره شده است. امام سجاده علیه السلام مسأله کثرت جمعیت را در عبارات خود مورد توجه قرار داده‌اند: «وَكثُرِيهِمْ عَدَدِي» (صحیفه سجاده، ۱۳۷۶، ص ۱۲۰). چنانچه در ادعیه متعدد با عبارت «و قَلَّةَ عَدَدِنَا» (نصرین مزاحم، ۱۴۰۴ق، ص ۲۳۱؛ ابن بابویه، ۱۴۱۳ق، ج ۱، ص ۴۸۸؛ ابن بابویه، ۱۳۶۲، ص ۳۹۰) مورد اشاره قرار گرفته است. بر این مبنا، «زوجیت» (ذاریات، ۴۹) از اصول مسلم قرآن است که انسان از آن مستثنی نبوده و به صورت جفت آفریده شده است (روم، ۲۱). بر همین اساس، به جهت حفظ و بقاء نسل بشر، مسأله ازدواج (نور، ۳۲) به عنوان گزینه صحیح جهت فرزندآوری معرفی شده که این مهم با تشکیل کانون خانواده شکل می‌گیرد (بقره، ۲۲۳)، و از راه‌های غیرشرعی منجر به تولیدمثل، به شدت نهی شده است (اسراء، ۳۲).

جدول ۱. پیشینه پژوهش

عنوان پژوهش	مؤلف	موضوع
«آثار فرزندآوری با تأکید آیات و روایات در سبک زندگی اسلامی»	کاظمی و همکاران (۱۳۹۳)	آیات و روایات این حوزه نشانگر آن است که به طور عموم نظر دین مبین اسلام نسبت به فرزندآوری مثبت بوده و بر آن فواید و آثار مثبتی، از جمله کمک به والدین، ادا مدهنده راه والدین، فرزند به عنوان اعمال متأخر، نعمت الهی و سبب امتحان والدین و... مترتب است.

عنوان پژوهش	مؤلف	موضوع
«فرزندآوری» در سبک زندگی اسلامی	ملکوتی نیا (۱۳۹۴)	با رویکرد لزوم بازگشت به مطالعه متون اسلامی و مرور آموزه‌های دینی در مورد ارزش فرزندآوری و آثار افزایش نسل، و معطوف ساختن نگرش خانواده‌ها به سوی تکثیر جمعیت
«چالش‌های اخلاقی فمینیسم در فرزندآوری از دیدگاه اسلام و راهکارهای آن»	کهریزی و همکاران (۱۳۹۳)	با تکیه بر مقایسه دیدگاه‌های اسلام و فمینیسم در موضوع تولیدمثل و فرزندآوری و چالش‌های اخلاقی فمینیسم برای خانواده در این موضوع، و راهکارهای اسلام برای حل آنها
کنترل نسل و جمعیت از دیدگاه دین اسلام	اشتیاق (۱۳۹۹)	تبیین نظر دین مبین اسلام در اهمیت و جایگاه فرزندآوری و حکم آن و بیان ادله موافقین و مخالفین تکثیر یا کنترل نسل و جمعیت

پژوهش حاضر به‌رغم همپوشانی در برخی موارد با آثار مذکور، علاوه بر مرور بر خطابات قرآنی و روایی، به تبیین چالش‌های عمده در این مسأله و در عین حال به تبیین راهکارهایی در این حوزه پرداخته است. از ضرورت‌های این تحقیق، لزوم اهتمام به امر ازدواج، به ویژه در خصوص نسل جوان و آسیب‌شناسی‌ها و چالش‌های مرتبط با فرزندآوری و رشد جمعیت، و برآیند راهکارهای مرتبط با آن است. از نوآوری‌های پژوهش حاضر نیز تأملی در مسائل مرتبط با افزایش جمعیت نظیر مشکلات و موانع (فرهنگی، اقتصادی و...) و ارائه توصیه‌هایی در این خصوص براساس مبانی دینی است. مسأله اصلی پژوهش نگاه گزاره‌های دینی به مسأله فرزندآوری و افزایش جمعیت بوده که به تبع آن چالش‌ها و راهکارهای مرتبط با آن، مورد تبیین قرار گرفته است. مفروضات پژوهش اهمیت فرزندآوری و افزایش جمعیت در جهت ثبات جامعه و رشد آن در حوزه‌های متفاوت اجتماعی است.

۲. ادبیات نظری

با شناسایی و معرفت نسبت به حکمت خداوند در موضوع ازدواج و بیانات قرآن کریم، می‌توان به میزان اهمیت فرزندآوری و افزایش جمعیت در نگاه دینی پی برد. از حکمت‌های معرفی شده برای ازدواج در آیات، تولید نسل بشر است، به طوری که شناخت و معرفی اینگونه حکمت‌ها و فواید مترتب بر آنها، کمک شایانی به تقویت باور در ازدیاد نسل بشر خواهد کرد. از اصول مسلم قرآن، مسأله ازدواج و فراهم‌سازی زمینه نکاح شرعی است. آحاد مردم در تشکیل نهاد خانواده همواره با موانعی روبرو هستند

که قرآن با توجه به این نیاز اساسی، ضمن مطرح کردن اصل ازدواج، به موانع آن نیز توجه داشته و نسبت به تحقق آن توصیه و نوید داده است؛ «وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُعْطِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ»؛ و به نکاح یکدیگر درآوردید زن‌های بی شوهرتان را، و بندگان صالحتان و کنیزانتان را، اگر فقیر باشند، خدا از فضل خود بی نیازشان کند و خدا فراخی دهنده داناست» (نور، ۳۲). در این آیه، «ایامی» جمع «ایم»، به معنی مرد و زن بدون همسر است (طوسی، ۱۳۸۳ق، ج ۷، ص ۴۳۲) و مراد از «صالحین» افرادی هستند که صلاحیت ازدواج دارند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۵، ص ۱۱۳)، و عبارت «لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا» عدم وجدان نکاح اعم از عدم تمکن مالی و عدم حصول برهم کفو است (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵، ج ۲۱، ص ۱۳۸).

اهمیت موضوع ازدواج به حدی است که پیامبر اکرم ﷺ می‌فرماید: «مَنْ تَرَكَ التَّزْوِيجَ مَخَافَةَ الْعَيْلَةِ فَقَدْ أَسَاءَ ظَنَّهُ بِاللَّهِ؛ هرکس به دلیل مشکلات اقتصادی ازدواج نکند، به خدا سوءظن پیدا کرده است» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۵، ص ۳۳۱)؛ و چه بسا علت آن است که خداوند خود متکفل رزق بندگان شده است، «وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا؛ و جنبنده‌ای در زمین نیست، مگر روزی او بر خداست» (هود، ۶). از دیدگاه قرآن مشکلات اقتصادی نباید مانع ازدواج باشد و در این زمینه به اصلاح ساختار فکری پرداخته و بیان می‌دارد که خدای سبحان غنی و بی نیاز است و نیاز انسان در امر ازدواج را با فضل خود و براساس علم برطرف کرده و وسعت روزی را براساس حکمت به افراد اعطاء می‌کند. قرآن در صورت عدم تمکن مالی برای ازدواج، عفت‌ورزی را به‌عنوان یک راهکار معرفی می‌کند؛ «وَلَيْسَتَغْفِبَ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّىٰ يُعْطِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ؛ و باید عفت و رزق آن کسان که [مالی] برای نکاح نمی‌یابند، تا خدا ایشان را از فضل خود بی نیاز کند» (نور، ۳۳). چنانچه در برخی روایات، از روزه‌داری به‌عنوان یکی از راه‌های عفت‌ورزی در این مورد یاد شده است. رسول خدا ﷺ فرمودند: «يَا مَعْشَرَ الشَّبَابِ مِنَ اسْتَطَاعَ مِنْكُمُ الْبَاءَ فَلْيَتَزَوَّجْ فَإِنَّهُ أَغْضُ لِلْبَصْرِ وَأَحْصَنُ لِلْفَرْجِ وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَلْيُصُمْ فَإِنَّ الصَّوْمَ لَهُ وَجَاءَ» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷، ص ۲۲۰). امام علی ﷺ در قداست جایگاه عفت می‌فرمایند: پاداش مجاهدی که در میدان معرکه در خون خود می‌غلند و به فیض عظیم شهادت نائل می‌شود، از جوانی که قدرت بر معصیت و آلودگی دارد، ولی عفت‌ورزی کند، بیشتر نیست و نزدیک است که عقیف فرشته‌ای شود از فرشتگان الهی (نهج البلاغه، حکمت ۴۷۴).

از جمله آیات بیانگر حکمت ازدواج در کثرت جمعیت و فرزندآوری، آیه حرث است، «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ فَأْتُوا حَرْثَكُمْ أَنْتُمْ سِنْتُمْ وَقَدِّمُوا لِأَنْفُسِكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ مَلَاقُوهُ وَبَشِّرِ الْمُؤْمِنِينَ؛ زنان شما کشتزار شما هستند. پس، به کشتزار خود درآید، چنانکه خواهید و از پیش برای خودتان [کار نیک] بفرستید و از خدا بترسید و بدانید که شما او را دیدار می‌کنید و به مؤمنان مژده بده» (بقره، ۲۲۳). توجه به دو فراز این آیه حکایت‌گر یکی از حکمت‌های ازدواج یعنی فرزندآوری و تربیت نسل است. «حرث» مصدر و به

معنی زمین حاصلخیز بوده و مراد از «حرث لکم»، محل کشت و رویش فرزند است (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۴۲۱)، یعنی همان طور که در زمین قابل کشت، تخم می‌پاشید و محصول طیب برداشت می‌کنید، در ازدواج نیز جهت تولید فرزند، بذرافشانی می‌کنید. لذا، حرث به معنی کاشت، و زرع به معنی برداشت است. چنانکه در قرآن، حرث به عباد، و زرع به خدا نسبت داده شده است (عسکری، بی تا، ج ۱، ص ۱۸۱). «أَفْرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ* أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ؛ آیا بینید آنچه را می‌کارید؟ آیا شما آن را می‌رویانید، یا ما رویانندگانیم؟» (واقعه، ۶۳-۶۴). لذا، حارث غیر از زارع است، انسان تنها تخم را می‌نشانند و زارع خداوند است. همچنانکه در سخن حضرت ابوطالب رضی الله عنه «نسل» به «زرع» تشبیه شده است، «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَنَا مِنْ ذُرِّيَةِ إِبْرَاهِيمَ وَ زَرَعَ إِسْمَاعِيلَ» (ابن جوزی، بی تا، ج ۱، ص ۲۲۷). همچنین «حرث» دو معنای اصلی متفاوت از یکدیگر نیز دارد: جمع و کسب؛ و لاغر کردن (ابن فارس، بی تا، ج ۲، ص ۴۹). گرچه در معانی بذرافشانی در زمین (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۰۵) و آماده‌سازی آن برای زرع (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۲۲۶) متداول باشد.

از دیدگاه استاد جوادی آملی، تعبیر «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ»، جمله خبری و وصفی است، اما می‌تواند به داعی انشاء نیز القاء شده و به صورت جمله انشایی ظهور یابد و پیام اساسی آن متوجه زنان شود که ای زنان بزرگوار، کوشا باشید تا مَحْتَرَّتْ و کشتزار شوید و ای رجال شریف، بکوشید کشاورز به معنای «حارث» نه «زارع» گردید؛ زیرا انسان‌سازی، خلیفه‌آفرینی و کریم بار آوردن، کاری دارای معادل نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۱، ص ۱۹۰). خداوند حکیم در «فَاتُوا حَرْثَكُمْ» به هدف اصیل عمل زناشویی یعنی حفظ نوع انسان فرمان داده و با تکرار کلمه «حرث» و نیاوردن ضمیر، بر اهمیت سهم زن در تولید و حفظ نسل تأکید دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۱، ص ۱۹۲). همچنین با عبارت «وَأَتَّقُوا اللَّهَ» و «وَأَعْلَمُوا أَنْكُمْ مَلَاقُوهُ» بر آن تأکید داشته است؛ اینگونه تهدیدهای پیاپی در مواردی است که مسبوق به نهی از امر لذیذ شهوانی باشد (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۴۲۴). ابن عباس از پیامبر خدا صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که فرمودند: «نِسَاؤُكُمْ حَرْثٌ لَكُمْ قَالَ: لَا يَكُونُ الْحَرْثُ إِلَّا حَيْثُ يَكُونُ النَّبَاتُ» (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۱۶۳). حرث می‌تواند در موردی باشد که رویش و نبات در آن است، لذا از مصادیق حرث بودن زن، در صورت تولید نسل است.

به نظر، مقصود از تشبیه زنان به کشتزار آن است که بذر مرد را در درون خود پرورش داده و پس از نه ماه، گل فرزند را به بوستان بشری تقدیم کند. لذا، همچنان که انسان بدون زراعت از بین خواهد رفت، جامعه بشری نیز بدون وجود زن نابود خواهد شد. در واقع زنان وسیله هوس‌بازی نیستند، بلکه رمز بقای نسل بشرند، پس مناسب است تا آمیزش به قصد فرزندآوری و تولید نسلی پاک و ذخیره قیامت باشد که در چنین حالاتی نیز هدفی مقدس دنبال شود. از آیات مرتبط با حکمت ازدواج (فرزندآوری و تولید نسل)، آیه

جعل زوجیت است، «جَعَلَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا وَمِنَ الْأَنْعَامِ أَزْوَاجًا يَذُرُّكُمْ فِيهِ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ؛ برای شما جفت‌هایی از خودتان آفرید، برای چهارپایان نیز جفت‌هایی و در آن شما را بسیار می‌کند. چیزی چون او نیست، و او شنوای بینا است» (شوری، ۱۱). در عبارت: «يَذُرُّكُمْ فِيهِ» و ارتباط آن با فرزندآوری:

۱. «ذرة» به معنی آفریدن بر وجه اختراع است (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۴، ص ۵۷۰) و این ماده دو معنی اصلی دارد؛ رنگ متمایل به سفیدی و دیگری کاشت و برداشت (ابن فارس، بی تا، ج ۲، ص ۳۵۳) که در این آیه، معنی دوم مراد بوده و «ازواج» جمع زوج و انضمام فردی به فرد دیگر است تا نعمت نسل حاصل گردد (ابن عاشور، ۱۴۲۰ق، ج ۲۵، ص ۱۱۳).

۲. «يَذُرُّكُمْ فِيهِ» بیان حکمت جعل ازدواج جهت توالد و تناسل (زحیلی، ۱۴۲۲ق، ج ۱۳، ص ۱۸) و تکثیر جمعیت (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۹، ص ۳۶) است.

این موضوع نشانه‌ای از تدبیر پروردگار، ربوبیت و ولایت خدای متعال دارد که ضمن آفرینش همسرانی برای انسان از جنس خود او، آن را مایه آرامش جان و از سوی دیگر مایه بقاء نسل قرار داد. تکثیر مثل، در چهارپایان و سایر موجودات زنده نیز جاری است، اما قرآن در خطاب خود به جهت پرهیز از فروکاست مقام انسان، «يَذُرُّكُمْ» را در قبال انسان بیان داشته است، لذا، خطاب متوجه انسان بوده تا حکم سایرین به تبع آن روشن گردد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۶۶). از دیدگاه علامه طباطبایی، اتحاد نوع زن و مرد و قرار دادن نسل در آنها، از بالاترین نعمت‌های خداوند متعال است؛ زیرا فطرتاً و تکویناً، اساس جامعه بشری مبتنی بر آن است و مفاهیمی چون تعاون، همیاری و هم‌زیستی براساس آن ایجاد می‌شود، لذا فقدان این ارتباط تکوینی میان زن و مرد، موجب گسستن جامعه بشری و هلاکت انسان خواهد شد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۲۱۴). بر همین اساس درخواست فرزندان صالح از خداوند، از اوصاف عبادالرحمن است؛ «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا؛ و آن کسان که می‌گویند: پروردگار ما ببخش بر ما از جفت‌هایمان و فرزندانمان روشنائی دیدگان، و ما را برای پرهیزگاران پیشوا قرار ده» (فرقان، ۷۴). همچنین مفاهیمی چون علاقه زکریا به داشتن فرزند صالح، حکایت از میل فطری است، «هُنَالِكَ دَعَا زَكَرِيَّا رَبَّهُ قَالَ رَبِّ هَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ ذُرِّيَّةً طَيِّبَةً إِنَّكَ سَمِيعُ الدُّعَاءِ؛ پروردگار من، از جانب خویش فرزندی بی‌آلایش به من بخش، بی‌گمان تو شنونده دعایی» (آل عمران، ۳۸). البته نفس تولد فرزند اعم از صالح و طالح، مطلوب انسان و جامعه بشری نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۱، ص ۱۹۳)، بلکه تربیت دارای نقشی به مراتب مهم‌تر است.

قرآن پس از بیان اصل ازدواج و ترغیب همگان به فراهم‌سازی اسباب آن، با «فَأَنْكِحُوا مَا طَابَ لَكُمْ مِنَ النِّسَاءِ» (نساء، ۳)، طیب بودن زن را متذکر شده که یک معنا از آن، عدم شرک است. لذا، از شرایط همسر،

۳. چالش‌ها

ازدواج و به‌تبع آن فرزندآوری همواره در طول تاریخ با چالش‌هایی همراه بوده و منحصر به زمان خاصی نیست، البته ممکن است در برخی برهه‌ها بسته به وضعیت جامعه، متغیر و دارای شدت و ضعف باشد، با این حال نمی‌توان وجود این چالش را در زمان‌های مختلف نادیده گرفت، لذا، جوانان در امر ازدواج و زوج‌های جوان نیز به دلایل مشابه، به تک‌فرزندی یا به تأخیر در فرزندآوری روی می‌آورند که همه در کاهش جمعیت مؤثر است. فشارهای مختلف اقتصادی، نبود درآمد کافی، عدم ثبات و اطمینان از آینده شغلی برای بسیاری از جوانان، مشکلات مسکن و بالا بودن اجاره‌بها، بالا بودن هزینه زندگی و نیز هزینه‌های بهداشتی-درمانی، حتی در زمینه مراقبت‌های دوران بارداری و زایمان و پس از آن، از مهم‌ترین موانع اقتصادی منجر به تأخیر ازدواج بسیاری از جوانان است. همچنین زوج‌های جوان خود را در تأمین هزینه‌های فرزندان دوم یا سوم ناتوان دیده و تمایل فرزندآوری در آنان کاهش یا از بین رفته است (جمشیدی، ۱۴۰۰). با در نظر گرفتن موارد مذکور در خصوص چالش‌های پیش‌رو در حوزه ازدواج و فرزندآوری، به نظر می‌رسد که می‌توان مصادیقی را در دو حوزه کلی بررسی کرد:

۱-۳. روانی (اضطراب فکری)

اضطراب^۱ یا تشویش، احساس ناخوشایندی با منشأ ناشناخته است و مشتمل بر برانگیختگی فیزیولوژیکی و درماندگی است (میرشکاری، ۱۳۹۶؛ ذیل سرواژه اضطراب). اضطراب‌های فکری از عوامل مؤثر در کاهش آمار ازدواج و فرزندآوری به‌شمار می‌روند و این امر را می‌توان در مصادیقی مشاهده کرد:

۱. نگرانی از آینده شغلی فرزند (خبرگزاری مهر، ۱۳۸۳/۰۹/۲۲): از جمله نگرانی‌های موجود در میان والدین در خصوص فرزندان، بحث اشتغال آنان است، این نکته زمانی جلوه بیشتری پیدا می‌کند که خود والدین در کسب شغل متناسب رنج فراوانی کشیده‌اند و تکرار این وضعیت را در مورد فرزندان احتمالی خود بر نمی‌تابند.

۲. کفایت تعداد فرزندان فعلی: وجود فرزندان در حال حاضر و تثبیت وضعیت معیشتی موجود، خود عامل دیگری بر امتناع از فرزندآوری است، در واقع والدین داشتن فرزند جدید را ورود به عرصه جدیدی می‌دانند که همراه با ریسک‌پذیری بوده و به‌زعم آنها تضمینی بر رفاه در وضع جدید وجود نخواهد داشت.

۳. عدم آمادگی روحی برای تولد فرزند جدید: عدم آمادگی روانی والدین، نکته قابل تأملی است که باید مورد آسیب‌شناسی قرار گیرد. در واقع زمانی که والدین از نظر روحی جهت فرزندآوری آمادگی قبلی نداشته باشند، این امر تبعات و پیامدهای سوء بعدی نظیر ناراحتی، سرخوردگی و جدال را به دنبال خواهد داشت.

1. Anxiety

۴. ترس از تعداد فرزندان بیشتر: وجود فرزندان بیشتر موجب افزایش دغدغه‌مندی خانواده‌ها و بالتبع گسترش نگرانی‌های ایشان در مورد فرزندان بعدی است. ترجیح برخی خانواده‌ها آن است که به جای توسعه گرفتاری ذهنی خود، حوزه مشخص و محدودی را مدیریت کنند.

۵. نگرانی از سلامتی مادر با افزایش فرزندان: مسأله بهداشت و سلامت مادر و فرزندان از مسائل بسیار حیاتی در حوزه رشد فرزند است، لذا برخی خانواده‌ها به دلیل این نوع گرفتاری‌ها و هزینه‌های بالا در حوزه سلامت اعضای خانواده، عطای فرزند بیشتر را به لقای آن بخشیده و از این اقدام امتناع می‌کنند.

۶. تداخل فرزندآوری با مسؤلیت‌های اجتماعی: از جمله چالش‌های فرزندداری یا داشتن فرزندان بیشتر، تداخل وظایف افراد با یکدیگر است. به طور نمونه چنانچه فردی با یک یا چند مسؤلیت اجتماعی، درصد مدیریت فرزندان نیز باشد، چه‌بسا تمایل به داشتن تعداد کمتر فرزندان به جهت مدیریت بهتر آنان دارد. در واقع تعداد بالای فرزندان نه تنها به دلمشغولی والدین افزوده، بلکه منجر به نگرانی در مورد ایفای صحیح نقش شغلی و مسؤلیت اجتماعی وی نیز خواهد شد (خبرگزاری تسنیم ۱۳۹۹/۰۸/۲۷).

۲-۳. اقتصادی (فقر)

فقر، تهی‌دستی یا تنگدستی، نداشتن درآمد کافی یا دارایی مادی برای رفع نیازهای اساسی فرد است (Merriam-Webster, 2013). واژه «فقر» از ریشه *Pauper* است که با *Paucus* و یونانی *Pénes* (فقیر) و *Pénia* (فقر) قرابت دارد و با *Penia* (گرسنه)، *Ponos* (درد) و واژه *Poiné* (مجازات) هم خانواده است (محمدی، ۱۳۷۴، ص ۸۰). فقر در قرآن یک‌بار در موضوع ازدواج مطرح شده است، «وَ أَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَ إِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَ اللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (نور، ۳۲). نظیر این کلمه، واژه املاق نیز در قرآن به کار رفته که در واقع ناظر به حوزه فرزندان و شماتی بر افرادی است که از نداری فرزندان خود را به قتل می‌رسانند، «وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَ إِيَاهُمْ؛ وَ از تهیدستی، فرزندان را مکشید، ما شما را و ایشان را روزی می‌دهیم» (انعام، ۱۵۱)؛ «وَ لَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَ إِيَاكُمْ إِنْ قَتَلْتُمْ إِيَّاهُمْ كَانَتْ خَطَاً كَبِيراً؛ وَ فرزندان خود را از بیم تنگدستی مکشید! ما روزی دهیم آنها و شما را، بی‌گمان کشتن ایشان خطایی بزرگ است» (اسراء، ۳۱). اصل ماده فقر، به معنی ضعیفی است که منجر به نیازمندی شخص شود (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۹، ص ۱۱۸). در حالی که اصل واژه املاق به معنی خالی بودن بوده و از مصادیق آن، زمین خالی، دست خالی و... است (همان، ج ۱۱، ص ۱۶۱-۱۶۰).

از فقر یا مشکل اقتصادی می‌توان به عنوان عاملی بازدارنده در جهت تحقق ازدواج و فرزندآوری یاد کرد. افزایش مشکلات اقتصادی با تولد فرزند جدید، یکی از دغدغه‌های خانواده‌ها جهت برخورداری از

فرزند یا فرزندان جدید است. همچنین درآمد ناکافی جهت اداره امور خانواده توسط سرپرست می‌تواند عاملی در جهت کاهش اشتیاق به فرزندآوری محسوب گردد. ضمن آنکه نداشتن مسکن مناسب چه برای خود والدین و چه برای فرزندان، به عنوان موانعی عمده در حوزه رشد و افزایش جمعیت به‌شمار می‌آیند. براساس گزارش مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، برای شناسایی عوامل بازدارنده فرزندآوری پژوهش‌هایی ملی انجام شده که نتایج یکی از این تحقیقات در سال ۱۳۹۶ به شرح ذیل است:

جدول ۳. عوامل بازدارنده^۱

ردیف	عوامل احصاء شده در سال ۱۳۹۶	(درصد)
۱	نگرانی از آینده شغلی فرزند	۷۶
۲	افزایش مشکلات اقتصادی با تولد فرزند جدید	۷۱
۳	درآمد ناکافی	۶۷/۶۸
۴	کفایت تعداد فرزندان فعلی	۷۰/۶
۵	نداشتن مسکن مناسب	۵۹/۶
۶	عدم آمادگی روحی برای تولد فرزند جدید	۵۳/۵
۷	ترس از تعداد فرزندان بیشتر	۲۵/۳
۸	نگرانی از سلامتی مادر با افزایش فرزندان	۲۷/۴
۹	تداخل فرزندآوری با مسئولیت‌های اجتماعی	۲۱/۳

به نظر می‌رسد که در خصوص چالش‌های مرتبط با ازدواج یا فرزندداری، دلایل و عوامل متعدد دیگری وجود داشته که عمدتاً ذیل دو مفهوم کلی چالش روانی (اضطراب) و چالش اقتصادی (فقر) قابل طرح است. لذا راهکارها و پیشنهادهای مطرح شده در هر حوزه به طور عمده زیرمجموعه هر محور را تحت الشعاع قرار خواهد داد. در تحلیل این حوزه، به نظر می‌رسد که چالش‌های بحث را می‌توان از نظر پی‌جویی راهکار، مورد ارزیابی قرار داد. طبیعتاً مسائل اقتصادی سهم بسزایی در توسعه و برخورداری خانواده دارد. چنانکه در اهمیت این امر گاه به کلام رسول اکرم ﷺ استناد می‌شود، «كاد الْفَقْرُ أَنْ يَكُونَ كُفْرًا؛ چه بسا فقر به کفر منتهی شود» (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۳۰۷). اما نکته قابل تأمل آن است که آیا چالش‌هایی نظیر امور روحی-روانی یا اقتصاد، اموری مستقل و بدون بدیل هستند؟ به عبارتی، آیا از این عوامل می‌توان به عنوان یک علت صرف یاد کرد که علت تامه در تحقق رویدادها هستند، یا علت و عوامل دیگر نیز در این امر دخیل اند؟ به نظر می‌رسد اینگونه چالش‌ها علت تام در تحقق رویدادها نبوده و نمی‌توان به این مسأله ملاحظه صرفاً تک‌بعدی و مادی داشت؛ زیرا خدای تعالی که در واقع مسبب امور و عالم به

۱. فرزندآوری (خبرگزاری تسنیم، ۱۳۹۹/۰۸/۲۷).

مصالح و مفاسد بندگان است، درکنار وجود چالش‌های حیات اجتماعی، بندگان خود را رها نکرده، بلکه در قالب‌های متعدد همچون محتوای آیات یا روایات، به تبیین راهکارهای مختلف پرداخته است. لذا، ضمن تأمل و بررسی در مشکلات پیش‌رو در امر ازدواج و فرزندآوری، باید به واکاوی راهکارهای قابل اجرا در این حوزه پرداخت و آنان را در حوزه معرفت و اقدام تبیین کرد.

۴. راهکارها

۴-۱. اصلاح ساختار فکری

از شاخصه‌های تأثیرگذار بر روند فرزندآوری در جامعه، نوع اعتقاد افراد به این مسأله است. طبیعتاً تا زمانی که نگاه به فرزندآوری با تکیه بر حساب‌های مادی و تلقی ظاهری از مسائل صورت گیرد، امکان سوق باور افراد به امتناع از این اقدام وجود دارد و حتی ممکن است این امتناع، امری واقع‌گرایانه، عقلانی و منطبق بر باورهای منطقی جوامع تلقی گردد، اما نکته قابل تأمل تحلیل نوع تلقی واقع و منطبق، و میزان صحت آن است. به نظر می‌رسد اگر والدین همواره در انتظار شرایطی آرمانی برای عهده‌داری فرزند باشند، ممکن است این فرصت هیچ‌گاه حاصل نشده و از طرف دیگر سرمایه‌های عمر از دست رفته و با افزایش سن والدین، پیامدهایی چون فاصله سنی یا عدم امکان فرزندآوری رخ دهد. پژمانفر رئیس کمیسیون اصل ۹۰ مجلس شورای اسلامی با اشاره به اینکه فرزندآوری نیاز به فرهنگ‌سازی دارد، معتقد است که قانونگذار می‌تواند کمتر از ۴۰ درصد مشکلات این حوزه را حل کند، اما تا زمانی که باورهای مردم در موضوع ازدیاد نسل تغییر نکنند، چالش کمبود نسل برای کشور وجود دارد (خبرگزاری ایرنا (1400/02/30)). طبیعتاً باور موجود در میان مردم براساس گفتمان و کثرت پرداخت به یک موضوع است. لذا، باید بررسی کرد که چنین باوری تا چه میزان می‌تواند صحت داشته و یا قابل تغییر باشد؟ پاسخ به این سؤال زمانی روشن خواهد شد که ما با شاخصه‌های باورساز در میان مردم آشنا شده و سپس براساس میزان اعتبار آن شاخص، به میزان فایده آن باور پی ببریم.

۴-۲. شاخصه‌های باورساز

در آموزه‌های دینی با شاخصه‌هایی روبه‌رو هستیم که اعتقاد بدان‌ها می‌تواند زمینه‌ساز باورهایی برای انسان‌ها باشد:

۴-۲-۱. تقوا

تقوا اسم مصدر از ریشه «وقی»، به معنی پرهیز و مراقبت شدید است (ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۵، ص ۴۰۲؛ فیومی، ۱۴۱۴ق، ص ۶۶۹)، و در اصطلاح صفتی است که انسان را از نافرمانی خداوند بازداشته و بر طاعت او برمی‌انگیزد. این واژه در ادبیات معارف اسلامی به معنی حفظ خویش از مطلق محظورات (محرمات و

مکروهات) است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۵۳۱-۵۳۰). تقوا و مشتقات آن، ۲۵۸ مرتبه در قرآن آمده و دارای کاربردهای متفاوت است؛ «وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مَخْرَجًا* وَ يُرْزُقْهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ؛ و هرکس از خدا بترسد، برای او راه بیرون شدنی قرار می‌دهد و روزیش دهد از جایی که گمان ندارد» (طلاق، ۳-۲) که اشاره به پیوند میان تقوا و رزق بی حساب دارد. رسول اکرم ﷺ می‌فرماید: «هرکس تقوا روزی‌اش شود، خیر دنیا و آخرت روزی او شده است» (پاینده، ۱۳۸۲، ص ۷۶۹). از دیدگاه علامه طباطبایی، خدای تعالی به جهت تقوا برای انسان راه نجاتی از تنگنای مشکلات زندگی فراهم می‌سازد؛ زیرا شریعتش فطری است، و خداوند او را به امری که فطرتش اقتضاء دارد، دعوت می‌کند، لذا حاجت فطرتش را برآورده و سعادت دنیوی و آخروی‌اش را تأمین و از همسر، مال و... که مایه خوشی زندگی و پاکی حیاتش باشد، از راه غیرقابل پیش‌بینی و با تضمین خود بهره‌مند می‌سازد (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹، ص ۵۲۶). در واقع پرهیزکاری، بر حالت درونی و هم رفتار ظاهری تأثیرگذار است (Fahlbusch, 2014). لذا، عده‌ای اعتقاد دارند که پارسایی پیش از به کار رفتن در مباحث الهیات، مذهب مخصوصی بوده که بیشتر با شیوه زندگی مذهبی ارتباط داشته است (IPiety, 2014). به طوری که در قرآن، به عنوان مؤلفه بسیار مهمی از ایمان یاد شده و از اهلس به عنوان اهل بهشت صحبت به میان آمده است (Kinberg, 2014). بر این اساس، ارتباطی ذاتی میان تقوا و رزق وجود دارد که به صورت تکوینی در سیر زندگی انسان مؤثر است.

۲-۲-۴. ایمان

ایمان از ریشه «أمن» بوده و به معنی اطمینان قلب و نبود ترس است که به معنی تصدیق کردن «وَمَا أَنْتَ بِمُؤْمِنٍ لَنَا» (یوسف، ۱۷؛ فراهیدی، ۱۴۱۰ق، ج ۸، ص ۳۸۹؛ ابن فارس، بی تا، ج ۱، ص ۱۳۵-۱۳۳؛ ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۱؛ شرتونی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۷۳)، و اطمینان در برابر هراسان کردن است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱۳، ص ۲۱). انسان به واسطه ایمان به خدای تعالی، در سایه رحمت حضرت حق مأوا گرفته و خود را از آسیب‌ها در امان می‌دارد. خداوند در آیات متعددی به بحث ایمان اشاره داشته است (مجادله، ۲۲؛ حجرات، ۵۱۷؛ نحل، ۲۷۹) که بیانگر آنند که جایگاه ایمان قلب انسان است و آیاتی نظیر «آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ» (بقره، ۲۸؛ آل عمران، ۵۷؛ نساء، ۵۷؛ مائده، ۹؛ اعراف، ۴۲) و... بیانگر آنند که علاوه بر ایمان، باید به معیار مهم و تبلور ایمان، یعنی عمل صالح نیز توجه داشت.

در حوزه بحث فرزندآوری با توجه به آنکه خدای تعالی در آیات متعددی وعده روزی انسان و به ویژه فرزندان «نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَّاهُمْ» (انعام، ۱۵۷)، «نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَّاكُمْ» (اسراء، ۳۱) را داده است، فرد معتقد و مؤمن به این آیات، با توجه به ضمانت الهی، از خود رفع نگرانی خواهد کرد. چنانچه در آیاتی میان ایمان و رزق نیز پیوند داده شده است: «فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَ رِزْقٌ كَرِيمٌ» (حج، ۵۰؛

انفال، ۴، ۷۴؛ سبأ، ۴). امام صادق علیه السلام فرمودند: مؤمنی نیست، مگر آنکه خداوند ایمانش را موجب انس و دلخوشی او قرار داده که از اثر ایمان، سکون دل و آرامش قلب است (مجلسی، ۱۳۷۸، ج ۱، ص ۹۴). علامه طباطبایی، ایمان را فعل قلبی، امیدوارانه و متوکلاانه به امری قدسی دانسته که دارای لوازمی عملی بوده و میان آن دو پیوندی گسست‌ناپذیر است. از دیدگاه ایشان متعلق ایمان دینی امری واقعی، عینی و متعالی بوده و عالی‌ترین مراتب آن متلازم با یقین و نقش عقل در مراتب آن، کلیدی است (مجیدی بیدگلی، ۱۳۸۶، ص ۱۰۰-۷۷). لذا ایمان و اعتقاد قلبی به منبع هستی‌بخش می‌تواند در رویکرد عاملانه و متعهدانه به مفاهیم ارزش‌گذار در زندگی، بسیار مؤثر باشد. جیمز فولر^۱ در بیان مراحل رشد معنوی، ایمان را به صورت فعالیت، اعتماد و متعهد شدن، تعریف کرده است (Evan & et al., 2010).

۳-۲-۴. توکل

توکل به معنی اعتماد و تکیه بر کسی و در اصطلاح اعتماد به خداست (حقانی زنجانی، ۱۳۹۰). اثر توکل در قرآن کفایت خداوند معرفی شده، «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (احزاب، ۴۸). در جایی دیگر می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ إِنَّ اللَّهَ بَالِغُ أَمْرِهِ قَدْ جَعَلَ اللَّهُ لِكُلِّ شَيْءٍ قَدْرًا» و هرکس به خدا توکل کند، همو وی را بسنده است و بی‌گمان خدا امر خود را به پایان رساند. [و] خدا برای هر چیزی اندازه‌ای قرار داده است» (طلاق، ۳). در وصایای لقمان و مواظب رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده است: واگذار آنچه را که خداوند برای تو ضامن شده (و آن رزق تو است)، و در تمام امور توکل به خدا داشته باش، که کفایت امور تو را خواهد کرد (دیلمی، ۱۳۴۹، ج ۱، ص ۱۶۶). از دیدگاه علامه، توکل نفی انتساب امور به انسان یا اسباب طبیعی و ارجاع اصالت به خداوند است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۱، ص ۲۱۷-۲۱۶). اتکاء به خدای تعالی در امور و نهراسیدن از غیر او در بالاترین سطح از معنی توکل می‌تواند انسان را فارغ از رویدادهای پیرامون، به همت بیشتر در حیات بشری و ارتباط قوی‌تر با منبع هستی‌بخش رهنمون سازد.

هین توکل کن ملرزان پا و دست رزق تو بر تو ز تو عاشق تر است

(مولوی، ۱۳۷۳، دفتر اول، بخش ۱۱۷)

۴-۲-۴. تضمین رزق

جوامع بشری از دیرباز با معضلی به نام «سقط جنین»^۲ مواجه بوده که یکی از عوامل آن گرفتاری‌های بعدی داشتن فرزند و بالتبع فشار اقتصادی است. در روایتی امام کاظم علیه السلام در پاسخ سؤالی درباره زنی که از ترس

1. James Fuller

2. Abortion

صاحب فرزند شدن، اقدام به خوردن دارو و سقط جنین می‌کند (گرچه نطفه باشد)، نهی فرمودند، زیرا اولین مرحله خلقت انسان، نطفه است (حرعاملی، ۱۴۰۸ق، ج ۲۹، ص ۲۶-۲۵). توجه به این نکته بسیار پراهمیت است که روزی فرزند، بر عهده پدر و مادر نیست؛ زیرا خداوند فرموده که باید این پندار شیطانی از سر بدر شده و انسان به جهد بیشتر برخواسته، تا مورد اعانت خدای تعالی در اداره زندگی قرار گیرد. جنایت سقط جنین در مترقی‌ترین جوامع حاضر تحت عنوان سقط جنین و در مقیاس وسیع و به جهت معضلات اقتصادی و ممانعت از افزایش جمعیت انجام می‌گیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۲، ص ۱۰۲-۱۰۱). قرآن کریم با این تفکر التقاطی به شدت برخورد داشته و در آیاتی از قتل اولاد نهی می‌فرماید: «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ مِنْ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَإِيَهُمْ» (انعام، ۱۵۷). در این آیه به صراحت از «قتل اولاد» و همچنین «قتل نفس» نهی شده است، چنانکه در سوره اسراء نیز بر همین مطلب اشاره دارد، «وَلَا تَقْتُلُوا أَوْلَادَكُمْ خَشْيَةَ إِمْلَاقٍ نَحْنُ نَرْزُقُهُمْ وَإِيَاكُمْ إِنَّ قَتْلَهُمْ كَانَ خِطْأً كَبِيرًا» (اسراء، ۳۱). یکجا خطاب مقدم، و یکجا غایب مقدم است که در هر دو از قتل فرزندان به دلیل فقر نهی شده است؛ یا در مواردی می‌فرماید: «بِأَيِّ ذَنْبٍ قُتِلَتْ» (تکویر، ۹)، لذا با اصلاح ساختار فکری، این نکته را تذکر داده که رزق بشر به دست خدا بوده و ضعف تفکر توحیدی منجر به چنین مشکلاتی می‌شود، لذا قتل فرزند بیشتر از اقتصاد، زمینه اعتقادی دارد.

۵-۲-۴. امید

در قرآن کریم به امیدواری اشاره گردیده و نسبت به ناامیدی هشدار داده شده است، «وَمَنْ يَقْنُطْ مِنْ رَحْمَةِ رَبِّهِ إِلَّا الضَّالُّونَ؛ از رحمت مایوس نمی‌شوند، مگر گمراهان» (حجر، ۵۶). امام علی علیه السلام می‌فرماید: «أعظم البلاء انقطاع الرجاء؛ بزرگ‌ترین بلاها بریدن امید از رحمت خداوند است (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶، ص ۸۳). یأس از رحمت خدا از گناهان کبیره است، لذا، مؤمن همیشه به رحمت خدا امیدوار است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۱۷۳). در واقع امید تفکر هدفمند فردی است که انگیزه تعقیب اهداف و انتظار دستیابی به آنها را برجسته می‌سازد.^۱ امید وصول به آرزو و هدف با پشتوانه‌ای که از جهت مبدأ آن گرفته می‌شود، اغلب کارساز بوده و در قالب‌هایی چون شعر، سخن بزرگان، شاعران و... مورد اهتمام است.

۳-۴. سیاست‌های تشویقی

در کنار شاخصه‌های باورساز، در آموزه‌های دینی اموری تحت عنوان نقشه راه یا سیاست‌های تشویقی در جهت ترغیب انسان به ازدواج و فرزندآوری و ایجاد راهکار و امید برای او مطرح شده است.

۱-۳-۴. تشویق به فرزندآوری

خداوند در قالب آیات مرتبط، ضمن نهی از قتل فرزند، به وعده و تضمین پرداخته است، «نَحْنُ نَرْزُقُكُمْ وَ

1. <https://positivepsychology.com/hope-therapy>

«يَاهُمْ» (انعام، ۱۵۷) و «نَحْنُ نُرْزُقُهُمْ وَ اِيَّاكُمْ» (اسراء، ۳۱). این وعده و دلگرمی برای افرادی است که نسبت به این امر دچار نگرانی اند. پیامبر اکرم ﷺ فرمودند: «فرزند زیاد داشته باشید، تا فردای قیامت به زیادی شما افتخار کنم» (ابن شعبه حرانی، ۱۴۰۴ق، ص ۱۰۵). از دیدگاه آیت‌الله جوادی آملی، ذات اقدس الهی، همه را خلق و راه را باز کرده و فرمود: اگر کسی پایدار باشد، تمام روزی‌های او را تأمین می‌کنیم، «وَ اَنْ لَوْ اسْتَقَامُوا عَلَى الطَّرِيقَةِ لَأَسْقِينَهُمْ مَاءً غَدَقًا» (جن، ۱۶)، «اگر کسی اهل استقامت باشد، روزی‌اش را تأمین می‌کنیم؛ هیچ‌گاه درخت و بوته‌ای را تشنه نمی‌گذاریم» («مَنْ أَصْدَقُ مِنَ اللَّهِ قِيلًا» (نساء، ۱۲۲)، «از خدا راستگوتر کیست؟» (جوادی آملی، ۱۳۹۷/۰۴/۰۷). تشویق به فرزندآوری از عوامل توسعه کشورها محسوب می‌شود، کما اینکه این رویکرد در برخی کشورها چون روسیه، نروژ، ژاپن، سوئد، فرانسه، انگلیس نیز قابل ملاحظه است.

تصویر ۱. سیاست‌های تشویقی فرزندآوری در کشورها

تشویق به فرزندآوری با سازوکارهای مختلف در کشورهای غیراسلامی که گاهاً به صرف کاوش‌های فکری و پیش‌زمینه‌های فکری به چنین نتیجه‌ای رسیده‌اند، در مقایسه با برخی کشورهای اسلامی که از پیش با توجه به آموزه‌های متعدد بر اهمیت ازدواج و فرزندآوری وقوف یافته‌اند، امری قابل تأمل بوده و لازم است تا تدبیری عاجل در این خصوص انجام شود.

۲-۳-۴. قرض

خدای تعالی در آیات متعددی به مقوله قرض‌دهی اشاره کرده و برخوردارى از نیت الهی در آن را باعث کثرت ثواب، بخشیده شدن گناه، ورود به بهشت و... دانسته است، «مَنْ ذَا الَّذِي يُقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيُضَاعِفَهُ لَهُ أَضْعَافًا كَثِيرَةً؟ کیست که به خدا وام دهد، وامی نیکو، پس خدا آن را برای او چندین برابری بیفزاید» (بقره، ۲۴۵؛ مائده، ۱۲؛ حدید، ۱۱؛ تغابن، ۱۷؛ مزمل، ۲۰). امام صادق ع می‌فرماید: هرکس برای رضای خدا به مؤمنان قرض دهد، خداوند تبارک و تعالی قرض او را در شمار صدقه محسوب می‌دارد و تا موقعی که قرض خود را دریافت نکرده، از برکات صدقه و آثار آن بهره‌مند خواهد بود (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص ۱۰۲). باید توجه کرد که منظور اصلی از قرض دادن به خدا در این آیات، همان صدقه دادن و انفاق کردن است و خداوند برای تشویق مردم، از این تعبیر استفاده کرده تا بفهماند که صدقه از بین نمی‌رود، بلکه قرض به خداست و نزد او محفوظ بوده و هنگامی که به شدت به آن نیاز دارند، از او پس خواهند گرفت (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ج ۳، ص ۳۰۲). وام در اصطلاح امروزی گونه‌ای قرض دادن پول سوددار است^۱ که در زمانی مشخص بین قرض‌دهنده و قرض‌گیرنده انجام می‌شود و دارای انواع مختلفی است. البته برخلاف نگاه مادی‌انگارانه و منفعت‌طلبانه برخی جوامع، در نگاه اسلامی قرض دادن به نیت رضای الهی و بدون چشم‌داشت بهره و منفعت، و به نیت کمک به اقشار نیازمند جامعه جهت مساعدت است؛ لذا از این امر مبارک در قالب‌های متفاوت می‌توان در جهت تهیه اسباب ازدواج و کمک خرج و مؤنه برای افراد آماده ازدواج و خانواده‌های کم‌برخوردار جهت فرزندآوری بهره گرفت.

۳-۳-۴. مسکن

اهمیت سکنی‌گزینی به میزانی است که خداوند در آیاتی از آن به عنوان نعمتی بهشتی یاد کرده است؛ «و مَسَاكِنٍ طَيِّبَةٍ فِي جَنَّاتٍ عَدْنٍ؛ و مسکن‌های پاکیزه در بهشت‌های عدن» (توبه، ۷۲؛ صف، ۱۲). در روایات برخوردارى از مسکن در حد رفع ضرورت مورد اشاره است؛ امام کاظم ع از وسعت خانه و کثرت دوست به عنوان بالاترین لذت دنیا یاد فرموده‌اند (طبرسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲۳۶). بحث مسکن از دغدغه‌های بسیار مهم جوانان جهت تشکیل خانواده و فرزندآوری است. قوه عقل انسان را بر آن می‌دارد تا از بخشی از خواسته‌هایش جهت تشکیل خانواده، مسکن و امکانات زندگی صرف‌نظر کند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰، ج ۱، ص ۱۵۰). مسکن به عنوان شاخصه‌ای اجتماعی و تعیین‌کننده در سلامت شناخته می‌شود. لذا، کمبود یا بی‌کیفیتی آن می‌تواند بر سلامت جسم و روان افراد تأثیرگذار باشد (Steve, 2020). از راهکارهای موجود جهت رفع این نیاز می‌توان به اقدامات دولت‌ها در تهیه مسکن جهت مساعدت جوانان، زوج‌های جوان و فرزنددار، کاهش اجاره‌بها و گاهاً عدم اخذ آن توسط برخی صاحب‌خانه‌های خیر، واگذاری مسکن‌های

1. Loan, Merriam-Webster dictionary (2013)

خالی از سکنه به ایشان، وام‌ها یا قرض‌های بی‌بهره یا با بهره کم (شرعی و قانونی) اشاره کرد. همچنین از پیشنهادات مهم، کارگشا و قابل تحقق در این حوزه، می‌تواند واگذاری مساحتی (ولو محدود) از زمین‌های شهری منطقه‌ای به فرزندان تازه تولد یافته یک خانواده، با سازوکار مخصوص باشد که در اشتیاق به فرزندآوری و کاهش قیمت مسکن مثرتر خواهد بود (به عنوان نمونه پس از تولد فرزند، مساحتی به وی تعلق گیرد، که از سن مشخصی توانایی اعمال اختیار را دارا باشد).

۴-۳-۴. اشتغال

قرآن کریم در آیات مختلف انسان را به کار و فعالیت تشویق کرده است، «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى؛ و اینکه، انسان را جز آنکه کوشش کرد، نیست» (نجم، ۳۹؛ لیل، ۴).^۱ رسول اکرم ﷺ فرمودند: «الْعِبَادَةُ عَشْرَةٌ أَجْزَاءٌ تَسَعَةُ أَجْزَاءٍ فِي طَلَبِ الْحَلَالِ؛ عبادت ۱۰ جزء است، که ۹ جزء آن در کار و تلاش برای به دست آوردن روزی حلال است» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج ۱۳، ص ۱۲). در اهمیت کار می‌توان به رباعی منسوب به امیرالمؤمنین ﷺ اشاره کرد:

لَتَقْلُ الصَّخْرَ مِنْ قَلْلِ الْجِبَالِ   أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ مَنِّ الرِّجَالِ
يَقُولُ النَّاسُ لِي فِي الْكَسْبِ عَارٌ   فَقُلْتُ الْعَارُ فِي ذُلِّ السُّؤَالِ

(بیهقی، ۱۳۸۱)

برای من سنگ‌کشی از قله‌های کوه، گواراتر است از کشیدن منت دیگران؛ به من می‌گویند: در کار ننگ است و می‌گویم: ننگ آن است که انسان نداشته باشد و از دیگران بخواهد (مطهری، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۴۲۴). در واقع مدیریت منابع انسانی آفرینند کار کردن با افراد است، به طوری که آنها و سازمان‌شان به توانمندی کاملی دست یابند (بلسینگر، ۱۳۸۳). فقدان شغل مناسب برای جوانان عامل بسیار مهمی جهت تن ندادن به ازدواج و فرزندآوری است که آسیب‌های جدی نظیر ناهنجاری‌های اجتماعی و بالا رفتن سن ازدواج را به دنبال دارد. طبیعی است که تلاش و مجاهدت شخص و خانواده جهت تأمین شغل بایسته، و کمک در به کارگیری افراد صالح از سوی افراد صاحب‌منصب، و از سویی تلاش دولت جهت اشتغال‌زایی می‌تواند از راهکارهای پیش‌رو در این حوزه باشد. ضمن آنکه بحث تولید چه در حوزه فردی یا اجتماعی، عاملی مهم در رفع بیکاری خواهد بود. از دیدگاه رهبر انقلاب تولید ملی، کار و سرمایه ایرانی، گرانی را از بین برده و تولید را افزایش داده و اشتغال را به وجود می‌آورد، لذا، سرمایه‌های ملی به‌کار گرفته شده و روحیه استغناء ملت تقویت می‌شود (مقام معظم رهبری، ۱۳۹۱/۰۷/۱۹).

۱. حلی (۱۳۸۰).

۵. چالش نازایی و عقیمی

در حال حاضر برخی زوج‌ها، به رغم اشتیاق، از نعمت فرزند محروم هستند. در خصوص این چالش اجتماعی عوامل متعددی نظیر ارث (مرکز تحقیقات بهداشت باروری ولیعصر^۱)، آسیب جسمی، بیماری جسمی^۲، غلبه مزاج سرد (کلینیک طب سنتی ایران^۳) و... مورد اشاره قرار گرفته که از هر یک از آنان می‌توان به عنوان یک فرضیه یاد کرد. اما در خصوص این مشکل، در حوزه آموزه‌های دینی شاهد برخی راهکارها هستیم: از دیدگاه قرآن کریم، بین اعمال انسان و جهان هستی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد؛ «وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَى آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ لَكِن كَذَّبُوا فَأَخَذْنَاهُم بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ؛ و اگر اهل شهرها ایمان می‌آوردند و پرهیزگاری می‌کردند، البته بر آنها برکاتی از آسمان و زمین را می‌گشودیم و لیکن تکذیب کردند، پس، آنها را به سبب آنچه می‌کردند، بگرفتیم» (اعراف، ۹۶). همچنین ایمان و عمل صالح موجب گشایش برکات می‌شود، از طرفی گناه موجب آسیب به خود و دیگران خواهد شد؛ «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمِلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ؛ فساد در خشکی و دریا پدید آمد، به سبب آنچه مردم بدست خود کردند، تا پاره‌ای اعمالشان را به آنها بچشانند، باشد که آنان برگردند» (روم، ۴۱). براساس قانون زوجیت، اصل بر فرزنددار شدن است، اما با توجه به عللی، این امر امکان‌پذیر نبوده، یا به تأخیر می‌افتد؛ از عوامل ناباروری، «معصیت» و در مقابل آن «استغفار» معرفی شده است. لذا براساس اصل ارتباط اعمال با جهان هستی، استغفار از موجبات برخورداری انسان از فرزند است. حضرت هود^ع به قوم خود می‌فرماید: «وَايَا قَوْمِ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ ثُمَّ تُوبُوا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا وَ يَزِدْكُمْ قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ وَ لَا تَتَوَلَّوْا مُجْرِمِينَ؛ از پروردگارتان آمرزش بخواهید، سپس به سوی او توبه کنید. از آسمان بر شما پی‌درپی می‌فرستد و نیرویی بر نیروی شما می‌افزاید و [از خدای] روی مگردانید» (هود، ۵۲). در این آیه استغفار و توبه عامل اصلی ریزش پیوسته رحمت الهی و ازدیاد نیرو و برقراری موجود، معرفی شده است.

صنعت ادبی تضمین در آیه بازگوکننده آن است که استعمال کلمه «الی» در «قُوَّةً إِلَى قُوَّتِكُمْ»، متضمن معنی انضمام است؛ یعنی نیرویی مضاف بر نیروی موجود، و مراد از «قوه»، مال و فرزند است (حسینی، ۱۴۰۹ق، ج ۳، ص ۲۴۹). در مواردی، افراد به دنبال سفارش امام حسن^ع مبنی بر استغفار، جهت فرزنددار شدن، روزانه هفتصد بار استغفار کرده و پس از مدتی از نعمت فرزند برخوردار شده‌اند (طبرسی، ۱۳۶۵، ج ۱، ص ۲۲۶). البته فقدان فرزند تلازمی با معصیت‌کار بودن افراد نداشته و این مطلب صرفاً به عنوان

۱. نقش ژنتیک در ناباروری. مرکز تحقیقات بهداشت باروری ولیعصر. قابل دسترس در: B2n.ir/m54155

۲. برنامه‌ریزی و مدیریت در دوران بارداری تا چه اندازه می‌تواند به سلامت روان مادر کمک کند؟ آكام. قابل دسترس در:

B2n.ir/k42468

https://drjafargholi.com/temperament

۳. مزاج‌شناسی. کلینیک طب سنتی ایران. قابل دسترس در:

جزء العله قابل طرح است. ضمن آنکه خواندن خدای سبحان از کف‌های حصین و دارای نقش بی‌بدیلی در حیات انسان و رفع مشکلات است؛ «وَالَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا هَبْ لَنَا مِنْ أَزْوَاجِنَا وَذُرِّيَّاتِنَا قُرَّةَ أَعْيُنٍ وَاجْعَلْنَا لِلْمُتَّقِينَ إِمَامًا؛ و آن کسان که می‌گویند: پروردگار ما! ببخش بر ما از زوج‌ها و فرزندانمان روشنایی دیدگان، و ما را برای پرهیزگاران پیشوا قرار ده» (فرقان، ۷۴). نظیر دعای حضرت زکریا علیه السلام جهت فرزند، «إِذْ نَادَى رَبَّهُ رَبِّ لَا تَذَرْنِي فَرْدًا وَأَنْتَ خَيْرُ الْوَارِثِينَ فَاسْتَجَبْنَا لَهُ وَوَهَبْنَا لَهُ يَحْيَى...» (انبیاء، ۹۱-۸۹)، که خداوند به وی فرزندی عطاء کرد (مریم، ۱۵). از راهکارهای دیگر جهت برخورداری از فرزند در روایات، قرائت اذان و اقامه در منزل با صدای بلند، قرائت آیه «وَوَدَّالْتُونَ» (انبیاء، ۸۷) هنگام مواقعه (کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۶، ص ۱۰) ... است، با این حال عطای فرزند در حیطه قدرت حق تعالی بوده و در هر صورت (فقدان یا وجود فرزند) باید مطیع و تسلیم فرمان الهی بود.

جدول ۴. سیاست‌های تشویقی

راهکارها						
چالش نازایی و عقیمی	سیاست‌های تشویقی				اصلاح ساختار فکری	
	شغل	مسکن	قرض	تشویق به فرزندآوری	شاخصه‌های باورساز	
					امید	تقوا
					تضمین رزق	ایمان
					توکل	

۶. نتیجه‌گیری

از شاخصه‌های کلیدی آموزه‌های اسلامی، مسأله ازدواج و فراهم‌سازی زمینه نکاح شرعی و فرزندآوری است که در قالب کلیدواژه‌هایی چون حرث، زوجیت و تربیت مورد توجه قرار گرفته است. با توجه به چالش‌های همیشگی موجود در جوامع بشری چون اضطراب‌های روانی و اقتصادی در حوزه ازدواج و فرزندآوری، می‌توان از آموزه‌های دینی درصد تبیین راهکارهایی در رفع موانع استفاده کرد:

- اصلاح ساختار فکری در قالب شاخصه‌های باورساز نظیر تقوا، ایمان، توکل، تضمین رزق و امید.
- سیاست‌های تشویقی نظیر تشویق به فرزندآوری، قرض، مسکن، اشتغال و اقدامات عملی در حوزه ناباروری.

این موارد می‌توانند در دو حوزه معرفت‌شناسی و عمل‌گرایی در جهت رفع این معضل و خطر احتمالی مثمرتر باشند.

منابع

- قرآن کریم.
 نهج البلاغه.
 صحیفه سجادیه.
 ابن ابی الحدید، عبدالحمید بن هبه‌الله (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه لابن ابی الحدید. قم. مکتبه آیه‌الله المرعشی النجفی.
 ابن بابویه، محمدبن علی (۱۳۶۲). الأمالی (للسدوق). بیروت: اعلمی.
 ابن بابویه، محمدبن علی (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۱.
 ابن جوزی، یوسف بن قزواغلی (بی‌تا). تذکره الخواص الامه فی خصائص الائمة. تهران: مکتبه نینوی الحدیثه، ج ۱.
 ابن شعبه حرانی، حسن بن علی (۱۴۰۴ق). تحف العقول. محقق علی اکبر غفاری. قم: مؤسسه نشر اسلامی.
 ابن عاشور، محمدبن طاهر (۱۴۲۰ق). التحرير و التثویر. بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، ج ۲۵.
 ابن فارس، احمد (بی‌تا). معجم مقاییس اللغة. قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ج ۲-۱.
 ابن منظور، محمدبن مکرم (۱۴۱۴ق). لسان العرب. بیروت: دارالفکر، ج ۱۵، ۱۳.
 اشتیاق، حسین (۱۳۹۹). کنترل نسل و جمعیت از دیدگاه دین اسلام. جستارهایی در فقه پزشکی، شماره ۵، ص ۱۴۹-۱۲۵.
 برنامه‌ریزی و مدیریت در دوران بارداری تا چه اندازه می‌تواند به سلامت روان مادر کمک کند؟ آکام. قابل دسترس در: B2n.ir/k42468
 بلسینگر، گلی (۱۳۸۳). مدیریت منابع انسانی. مترجم علی خسروجردی. مطالعات کتابداری و سازماندهی اطلاعات، شماره ۵۹.
 بیهقی، محمد (۱۳۸۱). دیوان امام علی علیه السلام. مترجم ابوالقاسم امامی. تهران: اسوه.
 پاینده، ابوالقاسم (۱۳۸۲) نهج الفصاحه؛ مجموعه کلمات قصار حضرت رسول صلی الله علیه و آله. تهران: دنیای دانش.
 تمیمی آمدی، عبدالواحدبن محمد (۱۳۶۶). تصنیف غررالحکم و دررالکلم. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
 ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمدبن ابراهیم (۱۴۲۲ق). الکشف و البیان عن تفسیر القرآن. بیروت: داراحیاء التراث العربی، ج ۲.
 جکسون، ریچارد؛ هاو، نیل (۱۳۹۹). جمعیت، قدرت، معیشت. ترجمه حمیدرضا خطیبی. تهران: دنیای اقتصاد.
 جمشیدی، سمیه (۱۴۰۰/۰۶/۲۲). از عدم تمایل جوانان به ازدواج و فرزندآوری تا پیامدهای آن برای جامعه/ برای افزایش جمعیت چه باید کرد؟ خبرنامه دانشجویان ایران. قابل دسترس در: B2n.ir/y17487
 جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷/۰۴/۰۷). درس اخلاق. قابل دسترس در: <https://www.Javann.ir/003qRm>
 جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). تسنیم. محقق علی اسلامی. قم: اسراء، ج ۱۱
 حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۸ق). وسایل الشیعه. قم: آل‌البیت، ج ۲۹.
 حسینی، سید علی خان (۱۴۰۹ق). ریاض السالکین فی شرح صحیفه سید الساجدین. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۳.
 حقانی زنجانی، حسین (۱۳۹۰). توکل از دیدگاه قرآن. درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۲۷۷.

- حلی، علی اصغر (۱۳۸۰). ترجمه قرآن. تهران: انتشارات اساطیر.
 خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۱/۰۷/۱۹). بیانات در اجتماع مردم بجنورد. قابل دسترس در:
<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=21126>
 خبرگزاری ایرنا (۱۴۰۰/۰۲/۳۰). رئیس کمیسیون اصل ۹۰: همه موانع فرزندآوری باقانون برداشته نمی‌شود. قابل دسترس در:
<https://www.irna.ir/news/84337328>
 خبرگزاری تسنیم (۱۳۹۹/۰۸/۲۷). دلیل عمده‌ای که ایرانی‌ها را از فرزندآوری منصرف کرده است. قابل دسترس در:
<https://www.tasnimnews.com/fa/news/1399/08/27/23904019>
 خبرگزاری مهر (۱۳۸۳/۰۹/۲۲). نگرانی نسبت به آینده فرزندان، مهم‌ترین دغدغه مادران است. قابل دسترس در:
<https://www.mehrnews.com/news/138156>
- دیلمی، حسن‌بن محمد (۱۳۴۹). إرشاد القلوب. مترجم هدایت‌الله مسترحمی. تهران: مصطفوی، ج ۱.
 راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. بیروت: دارالعلم الدارالشامیه.
 زحیلی، وهبة بن مصطفی (۱۴۲۲ق). تفسیر الوسیط. دمشق: دارالفکر، ج ۱۳.
 شرتونی، سعید خوری (۱۴۰۳ق). اقرب الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد. قم: مکتبه آیت‌الله مرعشی، ج ۱.
 صادقی‌تهرانی، محمد (۱۳۶۵). الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن. قم: فرهنگ اسلامی، ج ۲۱.
 طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۴). ترجمه تفسیر المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی، ج ۲، ۱۹، ۱۱.
 طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: جامعه مدرسین، ج ۱۵.
 طبرسی، حسن بن فضل (۱۳۶۵). مکارم الأخلاق. مترجم ابراهیم میرباقری. تهران: فراهانی، ج ۱.
 طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو، ج ۷، ۴، ۹.
 طوسی، محمد بن حسن (۱۳۸۳ق). التبیان. به کوشش قصیر عاملی. نجف: بی‌نا، ج ۷.
 عسکری، حسن بن عبدالله (بی‌تا). الفروق فی اللغه. لبنان: دارالافتاح الجدیده، ج ۱.
 فخرالدین رازی، ابوعبدالله محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی، ج ۶.
 فراهیدی، خلیل (۱۴۱۰ق). العین. قم: دارالهجره، ج ۸.
 فیومی، أحمد بن محمد (۱۴۱۴ق). المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی. قم: مؤسسه دارالهجره.
 قرشی، سید علی اکبر (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث. تهران: بنیاد بعثت، ج ۵.
 کاظمی، ابوالفضل؛ شاهمادی، سیده فاطمه؛ مهدوی، ملیحه سادات (۱۳۹۳). آثار فرزندآوری با تأکید آیات و روایات در سبک زندگی اسلامی. سبک زندگی دینی، پیش شماره ۱، ص ۹۴-۷۱.
 کهریزی، مهوش؛ حسینی‌زاده، سید علی؛ بستان، حسین (۱۳۹۳). چالش‌های اخلاقی فمینیسم در فرزندآوری از دیدگاه اسلام و راهکارهای آن. پژوهش‌نامه اخلاق، شماره ۲۴، ص ۲۴-۷.
 کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۵-۶، ۲-۳.
 مجلسی، محمدباقر (۱۳۷۸). الإیمان و الکفر. مترجم عزیزالله عطاردی قوچانی. تهران: انتشارات عطارد، ج ۱.
 مجیدی بیدگلی، کبری (۱۳۸۶). معنا و مفهوم ایمان از دیدگاه علامه طباطبایی. اندیشه دینی، ۹(۲۲)، ص ۱۰۰-۷۷.

- محمدی، مسعود (۱۳۷۴). فقر، پیشرفت و توسعه. تهران: موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.
 مزاج‌شناسی. کلینیک طب سنتی ایران. قابل دسترس در: <https://drjafargholi.com/temperamen>
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). سجاده‌های سلوک. تدوین کریم سبحانی. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ج ۱.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۱). اخلاق در قرآن. تحقیق محمدحسین اسکندری. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ج ۳.
- مصطفوی، حسن (۱۳۶۰). التحقيق في كلمات القرآن الكريم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ج ۹، ۱۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۸۲). تعلیم و تربیت در اسلام. تهران: انتشارات صدرا.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دارالکتب الإسلامیة، ج ۲۰، ۱۲.
- ملکوتی‌نیا، علی (۱۳۹۴). فرزندآوری در سبک زندگی اسلامی. مبلغان، شماره ۱۹۰، ص ۹۲-۸۱.
- مولوی، جلال‌الدین (۱۳۷۳). مثنوی معنوی. تحقیق توفیق هاشم‌پور سبحانی. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- میرشکاری، جواد (۱۳۹۶). فرهنگ واژه‌های مصوب فرهنگستان. تهران: انتشارات فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
- نصرین مزاحم (۱۴۰۴). وقعة صفین. قم: مکتبة آیت‌الله المرعشی النجفی.
- نقش ژنتیک در ناباروری. مرکز تحقیقات بهداشت باروری ولیعصر. قابل دسترس در: [B2n.ir/m54155](https://www.tejaratefarda.com/19/33487)
- نوری، حسین (۱۴۰۸). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل. قم: مؤسسه آل‌البتیة، ج ۱۵، ۱۳.
- هفته نامه تجارت فردا، ۱۴۰۱. قابل دسترس در: <https://www.tejaratefarda.com/19/33487>
- Evans, N.J., Forney, D.S., Guido, F.M. & Patton, L.D. (2010). *Student Development in College: Theory, Research, and Practice* (Second ed.). Jossey-Bass.
- Fahlbusch, E. (2014). *Piety*. In: Encyclopedia of Christianity Online. Brill Online.
- Kinberg, L. (2014). *Piety*. In: Encyclopaedia of the Qur'an. General Editor: Jane Dammen McAuliffe. Georgetown University, Washington DC. Brill Online.
- Piety (2024). In: Religion Past and Present. Brill Online.
- Poverty (2013). In: *Merriam-Webster*. URL=<https://www.merriam-webster.com/dictionary/poverty>
- Rolfe, S., Gamham, L., Godwin, J. & et al. (2020). *Housing as a social determinant of health and wellbeing: developing an empirically-informed realist theoretical framework*. BMC Public Health.